

A política exterior feminista de México

Verónica Yazmín García Morais⁽¹⁾

Universidade de Barcelona

RESUMO: A política exterior feminista (PEF) é unha política pública que toma o feminismo coma punto de partida e de chegada. México é o primeiro país da rexión de América Latina e do Caribe, e un dous primeiros do mundo, en establecer a PEF como unha política pública para lograr a igualdade de xénero e erradicar a discriminación e a violencia que afecta ás mulleres e ás nenas. A análise da PEF mexicana ten especial interese neste contexto. Así pois, expóñense as principais características da PEF de México. En primeiro lugar, abórdase o feminismo dende un enfoque conceptual. Despois, os eixos da PEF mexicana analízanse empregando a caixa de ferramentas feminista 4R. Finalmente, a PEF de México colócase na axenda de dereitos humanos dos Obxectivos de Desenvolvemento Sostible (ODS) e na axenda Mulleres, Paz e Seguridade (WPS).

Palabras chave: Política exterior feminista, perspectiva de xénero, dereitos humanos, mulleres, seguridade global, feminismo.

RESUMEN: La Política Exterior Feminista (PEF) es una política pública que toma como punto de partida y de llegada el feminismo. México es el primer país de la región de América Latina y el Caribe, y uno de los primeros en el mundo, que erige la PEF como una política pública para alcanzar la igualdad de género y erradicar la discriminación y la violencia que afecta a mujeres y niñas. El análisis de la PEF mexicana es de especial interés en este contexto. Se exponen, así, las principales características de la PEF de México. Primero, se realiza una aproximación conceptual al feminismo. Después, se analizan los ejes de la PEF de México a la luz de la caja de herramientas feminista 4R. Finalmente, se sitúa la PEF de México en la agenda de los derechos humanos de los Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS) y la agenda Mujeres, Paz y Seguridad (WPS).

Palabras clave: Política exterior feminista, perspectiva género, derechos humanos, mujeres, seguridad global, feminismo.

ABSTRACT: Feminist Foreign Policy (FFP) is a public policy that takes feminism as its starting and its arrival point. Mexico is the first country in the Latin American and Caribbean region, and one of the first in the world, in applying a FFP as a public policy to achieve gender equality and eradicate violence against woman. The analysis of the Mexican FFP is of special interest in this context. Thus, the main characteristics of Mexico's FFP are explained. First, I approach feminism as a concep. Then, I analyze the axes of the Mexican FFP following the feminist 4R toolbox. Finally, I analyze the Mexico's FFP as part of the human rights agenda on the Sustai-

(1) Profesora de Dereito Administrativo na Universidade de Barcelona. Codirectora do Mestrado en Prevención da Radicalización e Violencia Global da Universidade de Barcelona. Profesora do Instituto de Seguridade Pública de Cataluña. Doutora en Dereito pola Universidade Autónoma de Madrid.

nable Development Goals (SDGs) and the Women, Peace and Security (WPS).

Keywords: Feminist Foreign Policy, gender perspective, human rights, women, global security, feminism.

1. Introducción

Cando se deu o caso, anteriormente, de que un home culto pregunte a unha muller cal é a maneira, na súa opinión, de evitar a guerra?
Virginia Woolf, *Tres guineas* (1938).

A política exterior feminista (PEF) é unha política pública que toma como punto de partida e de chegada o feminismo. Suecia foi o primeiro país en instaurar a política exterior feminista en 2014 e definiuse como un Goberno propiamente feminista⁽²⁾. Esta é unha cuestión relevante que non estivo exenta da reacción machista “dentro da comunidade diplomática, onde as palabras elíxense coidadosamente para non ofender” e na que “xeralmente se evita o ‘feminismo’, xa que corre o risco de ser percibido como incendiario e indicativo dunha posición contra os homes” (Nordberg, 2015). Por iso, tampouco é fútil a autodefinición de Suecia como Goberno feminista, dado que unha das claves da política exterior feminista sitúase nesta liña. Se un Estado é feminista e as súas políticas nacionais (internas) son feministas, a súa proxección exterior tamén pode chegar a selo. Á senda emprendida por Suecia (2014), os primeiros países que se lle uniron foron outras democracias como Noruega (2016), Canadá (2017), Francia (2018), Reino Unido (2018), México (2020) e España (2021). Aínda que é certo que non todos os Gobernos se definen como feministas, a política exterior feminista (en diante, PEF), en tanto que política pública, supón un cambio de paradigma onde a garantía efectiva dos dereitos humanos das mulleres e das nenas rexe as relacións internacionais.

México é o primeiro país da rexión de América Latina e o Caribe, e un dos primeiros no mundo, que erixe a PEF como unha política pública para erradicar a discriminación e a violencia que afecta en especial a mulleres e nenas, sen deixar de incluír a outros colectivos, como as minorías sexuais, que tamén sofren a discriminación e a violencia do patriarcado⁽³⁾ (Millet, 2019 [1970]) e, en especial, do heteropatriarcado⁽⁴⁾.

A diferenza de Suecia, que parte dunha andamiaxe forte de políticas de igualdade de xénero que se materializan na realidade social do país, México busca transformar a súa política

(2) Así se define no *Manual de política exterior feminista sueco*. A política exterior feminista sueca forma parte dunha estrutura feminista máis grande (2019: 18). Recuperado de <https://www.government.se/492c36/contentassets/fc115607a4ad4bca913cd8d11c2339dc/handbook---swedens-feminist-foreign-policy---spanish.pdf>

(3) "A antropoloxía chama patriarcado a calquera sociedade na que os postos clave de poder (políticos, económicos, relixiosos e militares) son ocupados, exclusivamente ou na súa maior parte, por homes" (Puleo, 2020, p. 215). "O patriarcado deu lugar á subordinación histórica das mulleres, exercendo e mantendo un sistema de dominación, capaz de reproducirse ideoloxicamente" (Balaguer, 2005, p. 24).

(4) "Patriarcado e heteropatriarcado non son sinónimos. Mentres que o patriarcado refírese a unha sociedade na que os homes no seu conxunto teñen máis poder que as mulleres no seu conxunto, independentemente do tipo de prácticas sexuais admitidas, o heteropatriarcado é un concepto que establece unha relación entre a heteronormatividade e a suxeición de mulleres e homes. "persoas heterosexuais ou non binarias"" (Puleo, 2020, p. 217).

nacional de igualdade de xénero a partir da PEF⁽⁵⁾, como se analiza neste artigo. En calquera caso, os Gobernos que adoptaron a PEF están comprometidos cos dereitos humanos das mulleres e as nenas, xa sexa en Suecia ou España, onde o feminismo é un punto de partida máis sólido, ou en México, que ten na violencia sexual e nos feminicidios un dos seus maiores retos para erradicar a discriminación contra as mulleres e as nenas. A PEF é unha política pública que busca responder, desde o feminismo, aos desafíos que no século XXI afrontan as sociedades para materializar os dereitos humanos das mulleres e as nenas nun mundo global.

A investigación sobre a PEF en México ten especial interese. A incesante discriminación e violencia que viven mulleres e nenas é un feito irrefutable en México. Os feminicidios (a expresión máis extrema desta violencia) son só unha mostra de que México, aínda no ano 2021, non garante que as mulleres e as nenas sexan cidadás con igualdade plena no exercicio dos seus dereitos e liberdades. Ademais, a PEF en México diríxese a este labor como un país pioneiro que abre o paso á PEF na rexión. Por tanto, este estudo céntrase en expor as principais características da PEF en México. Para isto, a análise divídese en tres apartados. No primeiro, realízase unha breve aproximación conceptual ao feminismo e á súa relación coa teoría do Estado. Despois, analízanse os eixos da PEF de México, empregando a caixa de ferramentas feminista 4R. Por último, sitúase a PEF na axenda global de sustentabilidade e de seguridade a través dos Obxectivos de Desenvolvemento Sustentable (ODS) e na axenda Mulleres, Paz, Seguridade (WPS, polas súas siglas en inglés).

2. Feminismo(s) e PEF: cara a unha teoría feminista do Estado?

O feminismo é o eixo da PEF. A referencia ao feminismo non é un mero adxectivo cualificativo desta política pública. Esixe penetrar na construción da teoría feminista, con máis de tres séculos de percorrido⁽⁶⁾, así como redefinir as dinámicas de poder a partir da experiencia das mulleres e as nenas en cada contexto. O feminismo, como teoría, cultura política e movemento social, erixe a igualdade entre os sexos como elemento chave para transformar unha sociedade patriarcal nunha sociedade igualitaria. Noutras palabras, “feminismo é aquela tradición política da Modernidade, igualitaria e democrática, que mantén que ningún individuo da especie humana debe ser excluído de calquera ben e de ningún dereito por mor do seu sexo” (Valcárcel, 2019 [2008], p. 55).

As ideas que sustentan a visión sobre como transformar unha sociedade patriarcal que discrimina e domina ás mulleres, así como os métodos para alcanzar a igualdade, son distintas, en tanto que tamén o suxeito político muller é diverso. A pluralidade de enfoques teóricos do feminismo leva, de modo inescusable, a falar de feminismos. E é que “o feminismo é esencialmente plural” e “concede prioridade á experiencia” (Mansbridge e Okin, 2020 [2007], p. 13). Esta visión incorpórase ao enfoque da PEF: a escoita atenta da experiencia das mulleres e as ne-

(5) "Os eixos da transformadora política exterior multilateral permitirannos alcanzar as prioridades nacionais, imprimindo un renovado humanismo no que se coloca o benestar da persoa como elemento central" (Programa Sectorial de Relacións Exteriores 2020-2024).

(6) É importante entendernos e situarnos, como menciona Valcárcel (2019), para fixar as axendas a tempo. É dicir, "reconstruíndo toda a traxectoria do que é o feminismo desde a súa orixe" (páx. 13).

nas é un primeiro paso para sentar as bases da xustiza e a paz. A construción teórica do feminismo ten como punto de partida, sen dúbida, a experiencia das mulleres, de igual maneira que os postulados teóricos do feminismo buscan a súa materialización efectiva na vida das mulleres. É un percorrido que retroalimenta a igual liberdade no binomio teoría-práctica feminista e que se identifica na PEF nas categorías de política nacional (interior) e política internacional (exterior).

O feminismo, en toda a súa pluralidade, dá conta da evolución da reivindicación da igual liberdade das mulleres en distintos contextos —temporais, xeográficos, ideolóxicos, sociais e culturais—. Así, “o movemento feminista, segundo se expresa no seu discurso académico, militante e institucional é profundamente complexo, diverso e plural” (Martínez, 2020, p. 707). A diversidade do feminismo contén un elenco de tendencias. Sen afán exhaustivo, cabe mencionar, entre outros, o feminismo ilustrado, o liberal, o sufraxista, o marxista, o socialista, o da igualdade ou humanista, o da diferenza, o radical, o cultural, o relacional, o psicanalítico o francés, o negro, o mullerismo, o chicano, o multirracial, o poscolonial ou decolonial, o do terceiro mundo ou transnacional, o latinoamericano, o islámico, o ecofeminismo e o ciberfeminismo. A pluralidade de voces do feminismo pon de manifesto, por unha banda, a relevancia da experiencia das mulleres e, doutra banda, que “dentro de toda a súa pluralidade, o feminismo ten un obxectivo obvio, simple e xeral: pór fin á dominación sistemática dos homes sobre as mulleres” (Mansbridge e Okin, 2020 [2007], p. 14).

O feminismo, como teoría filosófica, reformula as categorías da organización do poder a partir dunha noción radical de igualdade. Así pois, o feminismo é teoría do poder (Valcárcel, 1994, p. 125), pero aínda non é unha teoría do Estado asentada (MacKinnon, 1989). A teoría feminista cuestiona o fundamento ideolóxico que exclúe ás mulleres do exercicio do poder público. A base desta exclusión está na educación; en negar a presenza das mulleres nas disciplinas que estudan o poder público. Cómpre resaltar que a teoría feminista tarda en ter un papel destacado, por exemplo, no Dereito, xa que non se crea unha disciplina xurídica propia até os anos setenta do século XX: o feminismo xurídico (Costa, 2016, pp. 14-15). O Dereito transfórmasse e incorpora o debate dos feminismos unha vez que as mulleres teñen acceso á educación universitaria en carreiras como Dereito⁽⁷⁾, un ámbito que estivera vedado para as mulleres tanto no seu estudo como no seu exercicio profesional⁽⁸⁾.

A exclusión das mulleres no deseño das institucións legais do Estado (MacKinnon, 1991) pon de manifesto que o Estado é masculino (MacKinnon, 1989) e que a obxectividade da lei o perpetúa⁽⁹⁾. A formulación dunha teoría feminista do Estado precisa dunha configuración dis-

(7) O dereito á educación é unha das reivindicacións centrais na teoría feminista e no movemento pola igualdade entre sexos. De feito, a historia da conquista dos dereitos das mulleres está directamente ligada ao seu acceso á educación en condicións de igualdade. “Foron as mulleres que se estaban a formar na Universidade a finais dos sesenta e principios dos setenta as protagonistas da revolta feminista que iniciou a “terceira vaga”” (Valcárcel, 2019 [2008], p. 135).

(8) En *Brawdell contra Illinois, 1872*, o Tribunal Supremo dos Estados Unidos “confirmou a validez dunha lei de Illinois que prohibía ás mulleres exercer a lei nese estado” (en Nussbaum, 2019: 200). A teoría e o movemento feminista centraron a demanda de igualdade no dereito á educación. Así, en xeral, “Foron as mulleres que se estaban a formar na Universidade de finais dos anos sesenta e principios dos setenta as protagonistas da revolta feminista que iniciou a “terceira vaga”” (Valcárcel, 2019 [2008], p. 135).

(9) Nos estudos de Dereito Constitucional, nun primeiro momento proxéctase a análise feminista sobre a construción xurídica do xénero (Balaguer, 2005) e, máis tarde, sobre a reforma constitucional a través dunha Asemblea Constituínte feminista (Gómez, 2017).

tinta das institucións estatais e vai máis alá de incorporar a perspectiva de xénero na representación dos cargos diplomáticos. A PEF é innovadora neste sentido xa que, a partir dun enfoque feminista, propón transformar as institucións estatais e as súas relacións, tanto a nivel nacional como internacional.

Os Estados que adoptaron unha PEF non definen o termo feminista nin mencionan de forma explícita desde que enfoque feminista actúan. É na análise de cada PEF onde se identifica o significado e alcance do termo “feminista”, que varía en cada caso (Thomson, 2020). Polo tanto, non hai un concepto homoxéneo de PEF, aínda que varios estudos e propostas apuntan a elaborar e teorizar un marco común (Aggestam *et al.*, 2019; Scheyer e Kumskova, 2019; Aggestam e True, 2020; Oas, 2020). Nun primeiro intento, e segundo o Centro Internacional para Estudos da Muller (ICRW, polas súas siglas en inglés):

Política exterior feminista é a política dun Estado que define as súas interaccións con outros Estados e movementos de maneira que dá prioridade á igualdade de xénero e consagra os dereitos humanos da muller e doutros grupos tradicionalmente marxidados, separa recursos significantes para alcanzar esta visión e busca interromper estruturas patriarcais ao longo de todos os seus niveis de influencia (asistencia, comercio, defensa e diplomacia), coa súa aplicación informada polas voces de activistas, grupos e movementos feministas (Thompson e Clement, 2019, p. 7).

A partir deste concepto, identifícanse catro elementos que son o contido chave en toda PEF: igualdade de xénero, dereitos humanos cun enfoque transversal, interseccionalidade e participación. Na mesma liña, a PEF de Suecia diseña unha caixa de ferramentas feminista, coñecida como 4R, para levar a cabo a súa acción exterior. A caixa de ferramentas feminista denominada 4R fai referencia a: representación (*representation*), dereitos (*rights*), reasignación (*reallocation*) e realidade-contexto (*reality check/research*) (Aggestam e Bergman-Rosamond, 2016, p. 325). Baixo este marco, é preciso analizar como se define a PEF de México, cal é a súa finalidade (obxectivo) e as súas liñas de actuación (contido) e se fai uso da caixa de ferramentas feminista para conseguilo.

3. A PEF de México: 5 eixos de actuación

No marco da reunión da 74ª Asemblea Xeral da ONU, celebrada en Nova York o 28 de setembro de 2019, o chanceler mexicano Marcelo Ebrard referiuse ao Goberno mexicano como un Goberno feminista, onde “a equidade de xénero é o baseamento, o fundamento, dunha sociedade caracterizada pola igualdade”⁽¹⁰⁾. De acordo co Goberno, “estamos hoxe na cuarta transformación; unha cuarta transformación que significa que non só hai un cambio de goberno, senón que vai haber un cambio de réxime en México”. A cuarta transformación céntrase en catro obxectivos para mellorar a vida das persoas en México ante a corrupción, a desigualdade,

(10) Secretario de Relacións Exteriores. (28 de setembro de 2019). Mensaxe do ministro de Asuntos Exteriores, Marcelo Ebrard Casaubon, no marco da 74.ª Asemblea Xeral das Nacións Unidas. Goberno de México. Obtido de <https://www.gob.mx/sre/documentos/mensaje-del-canciller-marcelo-ebard-casaubon-en-el-marco-de-la-74-asntación-general-de-la-onu? estado = publicado>

a economía e a seguridade. A PEF instáurase neste contexto de cambio e, polo tanto, inscríbese como unha política pública que aboa o cumprimento destes obxectivos.

O 9 de xaneiro de 2020, México anuncia a adopción da súa PEF⁽¹¹⁾.

A política exterior feminista de México está fundada nun conxunto de principios que buscan, desde a política exterior, impulsar as accións gobernamentais para reducir e eliminar as diferenzas estruturais, as fendas e as desigualdades de xénero, co fin de construír unha sociedade máis xusta e próspera.

O enfoque da PEF de México incorpora no seu concepto a transversalidade dos dereitos humanos, a perspectiva de xénero, a interseccionalidade e a visibilidade da achega das mulleres á política exterior e ás accións globais⁽¹²⁾. A estratexia da PEF confórmasse de 5 eixos⁽¹³⁾:

1. *Política exterior con perspectiva de xénero e axenda feminista exterior plus*. As accións deste eixo teñen como obxectivo o liderado internacional en materia de igualdade de xénero. Isto é, a través de accións concretas que teñan impacto na axenda exterior de xénero; por exemplo, na axenda Muller Paz e Seguridade. O compromiso deste eixo é: “nin un paso atrás nos dereitos gañados e non deixar a ninguén atrás”.

2. *Unha Secretaría de Relacións Exteriores (SRE) paritaria*. O contido deste eixo céntrase na mellora normativa e organizativa da SRE para erradicar a fenda de xénero. Neste sentido, cómpre destacar os compromisos de “romper o teito de cristal”⁽¹⁴⁾ e de “a igual nivel de responsabilidade, igual remuneración”. Así pois, incorpórase ao interior da Chancelería a certificación da Norma Mexicana NMX-R-025-SCFI-2015, de Igualdade Laboral e Non Discriminación.

3. *Unha SRE libre de violencia e segura para todas*. O contido deste eixo é unha das chaves da PEF no contexto de México. O seu obxectivo é erradicar a violencia en todos os ámbitos. Cómpre destacar que se incorpora o tratamento do acoso, o sexismo e a atención dos casos de violencia de xénero en servizos consulares, así como a seguridade da contorna urbana.

4. *A igualdade vese*. O contido deste eixo céntrase en dar visibilidade á representación e participación das mulleres no Servizo Exterior Mexicano.

5. *A SRE é feminista interseccional*. A interseccionalidade, neste sentido, fai referencia á “complementariedade e interrelación das accións”. Isto é que todos os eixos da política exterior de México terán como principio a PEF.

A perspectiva de xénero ten un marcado protagonismo tanto no Programa Sectorial de Relacións Exteriores, 2020-2024, como na propia PEF. Aínda que dentro dun enfoque feminista a perspectiva de xénero é un instrumento chave para a garantía efectiva dos dereitos humanos

(11) Secretario de Relacións Exteriores. (9 de xaneiro de 2020). Comunicado número 015. México anuncia a adopción da súa política exterior feminista. Goberno de México. Obtido de <https://www.gob.mx/sre/prensa/mexico-anuncia-la-adopcion-de-su-politica-exterior-feminista>

(12) Programa Sectorial de Relacións E2020-2024. Boletín Oficial da Federación, 2 de xullo de 2020. Recuperado de https://www.dof.gob.mx/nota_detalle.php?codigo=5596023&fecha=02/07/2020

(13) Secretaría de Relacións Exteriores. Presentación do Manual de Principios de Política Exterior Feminista. *Goberno de México*. Obtido de https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/576095/Presentacio_n_PEF_baja.pdf

(14) Esta expresión foi formulada por Marilyn Loden en 1978 no lugar de traballo. A imaxe desta expresión describe que os obstáculos aos que se confrontan as mulleres na súa carreira profesional non son dinámicas persoais, senón estruturais. Desde os anos oitenta que comezaron a utilizarse, ata hoxe, “o teito de vidro” refírese “a unha serie de mecanismos e sistemas de selección e cooptación que deron como resultado que, cunha formación homóloga, as mulleres nunca obtiveron os obxectivos que corresponderían. a. coas súas disposicións” (Valcárcel, [2008], 2019, p. 137).

das mulleres (*rights*), e polo tanto da representación (*representation*), tamén o é que unha política feminista non se reduce só a nomear máis embaixadoras (Álvarez, 2021, p. 26). A perspectiva de xénero é unha metodoloxía⁽¹⁵⁾ que, entre outras accións, dá visibilidade e recolle a diversidade de experiencias sobre a realidade na que actúa a política pública, así tamén promove unha representación paritaria nas institucións do Estado. Os eixos da PEF de México céntranse con preponderancia nesta metodoloxía que é imprescindible, mais non suficiente nin única.

O enfoque feminista da política exterior, ademais de incorporar a perspectiva de xénero, supón unha modificación, ou cambio de modelo, nos principios das estruturas do Estado. Por iso é relevante destacar o marco constitucional da política exterior mexicana. Os oito principios normativos que guían a política exterior mexicana son: “a autodeterminación dos pobos; a non intervención; a solución pacífica de controversias; a proscripción da ameaza ou o uso da forza nas relacións internacionais; a igualdade xurídica dos Estados; a cooperación internacional para o desenvolvemento; o respecto, a protección e promoción dos dereitos humanos e a loita pola paz e a seguridade internacionais” (art. 89, fracción X, CPEUM). Na política exterior mexicana a autodeterminación dos pobos, a non intervención e o arranxo pacífico das controversias tivo, no devir da súa historia, un papel destacado (Rabasa, 2005, p. 23). Obsérvase que o enfoque feminista non forma parte das estruturas básicas do Estado, polo que non está expresamente recoñecido como principio da política exterior na Constitución Política dos Estados Unidos Mexicanos (CPEUM). O feminismo non está no texto constitucional mexicano. Por iso é polo que denominarse goberno feminista é máis ben parte do discurso político-institucional que non unha realidade constitucional do deseño do poder do Estado mexicano.

A partir da reforma constitucional de 2011, cuxo impulso vén da axenda internacional, constitucionalizouse o enfoque dos dereitos humanos na política exterior mexicana. A reforma constitucional de 2011 en materia de dereitos humanos ten un impacto importante no sistema de fontes do ordenamento xurídico mexicano, xa que se fortalece o peso das normas internacionais e, neste sentido, de forma indirecta, aínda que non específica, tamén a garantía efectiva dos dereitos humanos das mulleres. De feito, a Constitución mexicana non incorpora a transversalización efectiva da perspectiva de xénero até a reforma política de 2019 en materia de paridade⁽¹⁶⁾. A PEF de México podería, en efecto, abrir paso a configurar o que xa se mencionou respecto da teoría feminista do Estado se, desde o seu propio texto constitucional, o deseño das institucións e a política exterior incorpora o feminismo como un dos seus principios normativos⁽¹⁷⁾. Isto é a construción do poder estatal desde o feminismo.

(15) A normativa sobre igualdade en México defínea como tal. “Perspectiva de xénero. Concepto que fai referencia á metodoloxía e mecanismos que permiten identificar, cuestionar e avaliar a discriminación, a desigualdade e a exclusión das mulleres, que se pretende xustificar en función das diferenzas biolóxicas entre mulleres e homes, así como as accións que se deben levar a cabo para actuar. factores de xénero e crear as condicións para o cambio que permitan avanzar na construción da igualdade de xénero” (art. 5, sección VI, da Lei xeral para a igualdade de mulleres e homes, do 2 de agosto de 2006).

(16) Decreto polo que se modifican os artigos 2, 4, 35, 41, 52, 53, 56, 94 e 115; da Constitución Política dos Estados Unidos Mexicanos, relativa á paridade de xénero. Boletín Oficial da Federación, 6 de xuño de 2019. Recuperado de https://dof.gob.mx/nota_detalle.php?codigo=5562178&fecha=06/06/2019

(17) Do mesmo xeito que se constitucionalizaron os principios normativos da política exterior no art. 86, fracción X, CPEUM. “Así, elevar os principios da política exterior a rango constitucional [...] foi o resultado do desexo do goberno de fortalecer as súas propias guías de acción na política mundial en tempos de debilidade e gran incerteza internacional” (Secretario de Relacións Exteriores, 2016, p 15). No contexto actual, aínda que non hai ningunha referencia ás mesmas causas que nos anos oitenta do século pasado, a incerteza e os retos da axenda global precisan constitucionalizar o feminismo como principio normativo da política exterior.

4. A PEF de México e a caixa de ferramentas feminista 4R

A análise dos eixos da PEF de México realízase á luz da caixa de ferramentas feminista 4R (*rights, representation, reallocation, reality check/research*) da primeira PEF no mundo (Suecia). É patente a diferenza de contexto na que se formula e aplica a PEF de Suecia e de México. Este criterio, no entanto, resulta útil como metodoloxía para coñecer como se integra a PEF mexicana, así como para avaliar a aplicación do contido dos seus eixos e os seus resultados. Aínda que a columna que vertebra a PEF son os dereitos humanos das mulleres e nenas en xeral, identifícase que, no contexto de México, a paridade e a seguridade son os principais ámbitos que se desenvolven na PEF para alcanzar a igualdade de xénero e erradicar a violencia.

4.1. Dereitos (*rights*) e recursos (*reallocation*)

No marco común da PEF a garantía efectiva dos dereitos humanos das mulleres e nenas é o criterio que guía as relacións entre os estados dentro e fóra das fronteiras nacionais. A PEF enmárcase nunha visión cosmopolita que, máis aló do enfoque tradicional de recoñecemento mutuo, comporta deberes de xustiza na protección da dignidade humana (Nussbaum, 2020, pp. 78-109). Na rexión de América Latina e o Caribe este enfoque adquire especial notoriedade, dado o contexto de discriminación e violencia contra as mulleres e nenas, que ten a súa expresión máis extrema nos feminicidios. A axenda feminista exterior plus, primeiro eixo da PEF mexicana, ten como área prioritaria a rexión de América Latina e o Caribe e incorpora asuntos como a migración e o cambio climático.

A PEF de México recibíuse de maneira positiva na rexión de América Latina e o Caribe. Así, en palabras de Alicia Bárcena, Secretaria Executiva da CEPAL, son de destacar tres razóns⁽¹⁸⁾. A primeira responde á garantía dos dereitos humanos das mulleres dentro e fóra das fronteiras nacionais; en segundo termo, que o sector empresarial, nas relacións económicas internacionais, tamén ha de incorporar a perspectiva de xénero; finalmente, a necesidade de contar cunha PEF como unha política idónea para atender ás desigualdades de xénero e o seu impacto nun contexto global.

Nun plano institucional, México impulsou a axenda dos dereitos humanos das mulleres e nenas tanto a nivel nacional como internacional. Así foi desde a Primeira Conferencia Mundial sobre a Muller de 1975 de Nacións Unidas, que se celebrou en México, até a recente incorporación do enfoque feminista na súa política exterior. No ámbito da regulación, e no cumprimento das obrigacións normativas internacionais, incorpórase a transversalización da perspectiva de xénero a través da Lei Xeral para a Igualdade entre Mulleres e Homes, de 2 de agosto de 2006, así como na Lei Xeral de Acceso ás Mulleres a unha Vida Libre de Violencia, de 1 de febreiro de 2007, que na súa reforma de 2016 tipifica como delito o feminicidio. Con todo, en materia de paridade no servizo exterior, é en 2018 que se incorpora a perspectiva de xénero na Lei do Servizo Exterior Mexicano, de 4 de xaneiro de 1994. Isto explica que catro dos cinco eixos da PEF se centren na integración paritaria das institucións, así como en dar visibilidade ás achegas

(18) Evento A política exterior feminista de México: traballar globalmente pola igualdade de xénero Discurso de Alicia Bárcena, secretaria executiva da CEPAL, do 28 de xaneiro de 2020. Recuperado en <https://www.cepal.org/es/discursos/evento-the-feminista-politica-exterior-mexico-traballando-globalmente-igualdade-de-xenero>

das mulleres no Servizo Exterior Mexicano. No plano institucional son de destacar organismos como o Instituto Nacional das Mulleres (INMUJERES); Centros para o Desenvolvemento das Mulleres (CDM); así como distintos programas cuxa finalidade se centra en promover e garantir os dereitos humanos das mulleres e nenas no país.

A distancia entre a igualdade que se promove no marco normativo e institucional coa realidade da vida “social, económica, política e cultural” das mulleres e nenas é tan preocupante como abafadora. O Comité para a Eliminación de todas as Formas de Discriminación contra a Muller (CEDAW, polas súas siglas en inglés), nos seus distintos informes, destacou como un aspecto positivo as reformas lexislativas, así como o marco institucional para erradicar a discriminación e promover a igualdade de xénero, aínda cando habería que realizar melloras na regulación. O principal motivo de preocupación da CEDAW no contexto mexicano é a violencia de xénero; así, no seu informe de 2018, sinala que:

“lamenta que a persistencia dos altos niveis de inseguridade, violencia e delincuencia organizada no Estado parte, así como os problemas asociados ás estratexias de seguridade pública, estean a afectar negativamente ao exercicio dos dereitos humanos das mulleres enenas. Preocúpalle ademais que a aparición de propaganda contra a igualdade de xénero no Estado parte poida socavar os logros alcanzados nos últimos anos na promoción desta causa”.(CEDAW, 2018, p. 5).

Unha das principais recomendacións da CEDAW é a de reforzar a estratexia de seguridade pública “que acabe cos altos niveis de inseguridade e violencia que seguen afectando as mulleres e as nenas” (CEDAW, 2018, p. 6). A PEF mexicana dedica o eixo 3 a este ámbito: unha SRE libre de violencia e segura para todas. Na presentación do manual de principios da PEF de México destácase que “México predica co exemplo” e sinálase como indicador a reforma constitucional de 2019 en materia de paridade de xénero. Esta frase explica ben a lóxica que segue a PEF nun plano conceptual: a dun Estado que, ademais da igualdade formal, materializa a igualdade substantiva e transformativa, que recollen os instrumentos internacionais de dereitos humanos, na súa política nacional e exterior. Agora ben, cuestión á parte é que hoxe os estados aínda están bastante lonxe de “predicar co exemplo”. As contradicións varían en función do contexto. En México, a un ano da PEF feminista, a inseguridade e a violencia extrema contra as mulleres e nenas persiste, mesmo se incrementou⁽¹⁹⁾.

É máis, dentro da política de austeridade da cuarta transformación do actual Goberno, “suspendéronse os subsidios a refuxios para mulleres vítimas de violencia, eliminouse o Programa de Estancias Infantís e cancelouse o orzamento para as Casas da Muller Indíxena” (Meléndez, 2021). Estes recortes orzamentarios, que se traducen nunha falta de recursos, afectan directamente aos dereitos das mulleres e nenas.

(19) Segundo os datos de incidencia de delitos da Secretaría Executiva do Sistema Nacional de Seguridade Pública, en 2018 rexistráronse 893 femicidios; en 2019 rexistráronse 944 femicidas; no 2020 rexistráronse 946 femicidas; e no primeiro trimestre de 2021 rexistráronse 234 femicidas. Obtido de <https://www.gob.mx/sesnsp/acciones-y-programas/incidencia-delictiva-87005?idiom=es>.

5. Representación (*representation*) e realidade-contexto (*reality check/research*)

Os movementos feministas en América Latina e o Caribe impulsaron e situaron na axenda internacional os dereitos humanos das mulleres e nenas, pondo especial énfase na violencia estrutural que limita o exercicio dos dereitos e liberdades das mulleres en todo o ciclo vital. No I Encontro Feminista de América Latina e o Caribe, celebrado en Colombia en 1981, impulsouse unha das datas chave para o movemento feminista a nivel global. O feminismo latinoamericano contribuíu a que no marco de Nacións Unidas se declarase o 25 de novembro (25-N) como o Día Internacional da Eliminación da Violencia Contra a Muller⁽²⁰⁾. A participación do movemento feminista na axenda dos dereitos humanos é así crucial. Unha das principais críticas á PEF de México é, precisamente, a súa falta de lexitimidade social. O deseño e elaboración da PEF non se levou a cabo coa participación das mulleres da sociedade civil, os movementos feministas e as defensoras de dereitos humanos (Castro, 2020; Esquivel, 2020). A PEF en México é así unha política pública que se constrúe sen a voz das mulleres, sen a participación das cidadás. A falta de participación cidadá da PEF de México afásta do enfoque feminista.

A representación como ferramenta feminista promove a presenza e participación das mulleres na política exterior, na solución de conflitos armados e nos procesos de paz. Este é un cambio cualitativo na política internacional xa que diríxese a escoitar as voces das mulleres e incorporar as distintas experiencias tanto no momento de deseñar a PEF como na súa implantación. A política exterior para que sexa ética e coherente ha de incorporar as necesidades específicas das mulleres, así como o sufrimento dos grupos vulnerables e subordinados en contextos de guerras e conflitos (Aggestam & Bergman-Rosamond, 2016, p. 332). A xustiza global, en definitiva, só é posible a partir da participación efectiva das mulleres e nenas.

A ferramenta realidade-contexto é imprescindible para establecer, en sentido estrito, unha política pública feminista. No marco desta ferramenta son de destacar dúas cuestións para a garantía efectiva dos dereitos humanos das mulleres e nenas nun mundo global. Primeiro, o *enfoque das capacidades* de Nussbaum (2002) no pensamento político e económico internacional. Iso supón atender “aos problemas especiais que enfrontan as mulleres por mor do seu sexo en máis ou menos todas as nacións do mundo, problemas sen cuxa comprensión non poden enfrontarse correctamente os temas da pobreza e o desenvolvemento” (p. 31). Segundo, o *enfoque da interseccionalidade*. A intersección entre sexo, xénero, clase, raza, orientación sexual, ofrece a imaxe complexa da realidade sobre a que se actúa, afastándose así do criterio homoxeneizador que se crea cando non se aplica este enfoque e, por tanto, se invisibiliza a discriminación que sofren nenas, mulleres migrantes, refuxiadas, indíxenas, lesbianas, trans, con diversidade funcional. A teoría feminista posestructuralista e poscolonial é bastante crítica neste sentido, en especial sobre a forma en que se produce a participación das mulleres (Martin, 2018). A PEF

(20) A este respecto,ponse de manifesto o recoñecemento “dos esforzos realizados por organizacións da sociedade civil e organizacións non gobernamentais que contribuíron a sensibilizar ás sociedades de todo o mundo sobre as repercusións negativas da violencia contra as mulleres, na vida social e económica” (Unidos Asemblea Xeral das Nacións. A / RES / 54/134 (7 de decembro de 2000). Día internacional para a eliminación da violencia contra a muller). O movemento feminista latinoamericano tamén promove importantes cambios normativos na área dos dereitos sexuais e reprodutivos. Así, no V Encontro Feminista de América Latina e o Caribe, celebrado en Arxentina en 1990, a axenda dos dereitos das mulleres céntrase na Despenalización do Aborto en América Latina e o Caribe.

de México defínese como interseccional, mais non ha de entenderse neste sentido, senón no da intersección con outras accións globais. Por iso, é importante incorporar o enfoque da interseccionalidade na avaliación da PEF mexicana para coñecer o impacto social desta política pública na vida de todas as mulleres e nenas; para determinar se, en efecto, é unha política feminista.

6. A PEF de México na axenda global da sustentabilidade e a seguridade

En 2015 a axenda global dos dereitos humanos orientouse cara ao benestar na vida das persoas a través da sustentabilidade. Os 17 Obxectivos de Desenvolvemento Sustentable (ODS) que constitúen a Axenda 2030 dan conta do compromiso universal para mellorar a vida das persoas. A PEF de México inscríbese neste marco de actuación global. A sustentabilidade ambiental, social e económica é un dos obxectivos que se incorporan na política exterior mexicana. Así, México participa e lidera distintos foros e programas internacionais para promover a igualdade de xénero neste marco. É de destacar a súa participación no Foro Xeración Igualdade, ou o seu liderado na negociación do Plan de Acción de Xénero no marco do Programa de Traballo de Lima sobre Xénero e Cambio Climático, así como o seu compromiso en accións concretas como a Iniciativa Spotlight (Delgado, 2020).

As políticas públicas con impacto social son cruciais para alcanzar as metas dos ODS en 2030. É máis, o actual Programa Sectorial de Relacións Exteriores de México destaca a vinculación directa entre a seguridade e o exercicio pleno dos dereitos humanos para a felicidade e o benestar das persoas.

Conforme a diversas iniciativas internacionais, incorpórase o concepto de felicidade nos esforzos en favor do benestar para a construción de sociedades máis xustas e inclusivas e nas que cada persoa poida realizar o seu potencial. Hoxe está claro que o benestar social vai máis alá do crecemento económico e incorpora o exercicio pleno dos dereitos humanos nun clima de paz e seguridade baseado na xustiza e a igualdade de oportunidades (p. 7).

As políticas públicas de seguridade hanse de deseñar desde este paradigma. O carácter integral e interrelacionado dos ODS leva a situar a seguridade (paz, xustiza e institucións sólidas, ODS-16) como un dos principais retos no mundo global, que se agravan no contexto de pandemia da Covid-19⁽²¹⁾, e que ha de conxugarse, entre outros, co obxectivo da igualdade de xénero (ODS-5) e o de cidades e comunidades sustentables (ODS-11). A iniciativa Spotlight, campaña conxunta da Unión Europea e Nacións Unidas, é un exemplo de como a política exterior multilateral busca un impacto no ámbito local. Así, é de destacar, a implantación desta iniciativa en Ciudad Juárez, Chihuahua, con “accións de rúa para mellorar a vida de mulleres e nenas en Cd. Juárez”. Esta iniciativa é unha medida concreta que se alía na axenda dos ODS, así como na Axenda Mulleres Paz e Seguridade, que articulan, e teñen como obxectivo prioritario, mellorar os espazos públicos e construír cidades seguras para as mulleres e nenas.

O contexto de inseguridade no que se formula a PEF de México recóllese con especial preocupación no Programa Sectorial de Relacións Exteriores 2020-2024: “México enfrenta

(21) Consello de seguridade das Nacións Unidas. Resolución S / RES / 2565 (26 de febreiro de 2021).

serios retos a nivel nacional en materia de dereitos humanos e de seguridade, en especial de poboacións en situación de vulnerabilidade: mulleres, nenos, novos, indíxenas, afromexicanos, discapacitados, migrantes e desprazados, e a comunidade LGBTI” (p. 7). Aquí de forma máis ampla, e non a través da PEF, incorpórase o enfoque de interseccionalidade feminista. É preciso non perder de vista que este enfoque está presente na axenda internacional desde inicios do milenio. Así, no marco do Día Internacional da Eliminación da Violencia contra a Muller destácase a especial situación de vulnerabilidade de

mulleres que pertencen a minorías, as mulleres indíxenas, as refuxiadas, as mulleres migrantes, as mulleres que viven en comunidades rurais ou remotas, as mulleres indixentes, as mulleres recluídas en institucións ou detidas, as nenas, as mulleres con discapacidade, as mulleres de idade e as mulleres en situacións de conflito armado, son particularmente vulnerables á violencia⁽²²⁾.

O Consello de Seguridade de Nacións Unidas, ao iniciar o milenio na súa Resolución 1325, tamén incorpora a perspectiva de xénero nas operacións de paz “reafirmando o importante papel que desempeñan as mulleres na prevención e solución dos conflitos e na consolidación da paz”⁽²³⁾. A estreita vinculación da Resolución 1325 do Consello de Seguridade de Nacións Unidas e a PEF radica na necesidade de aumentar a representación e participación da muller. No entanto, e como xa se sinalou, a PEF non se esgota neste labor, senón que se entende parte dunha concepción humanista distinta nas relacións internacionais, como unha práctica da ética internacional (Aggestam, et. ao., 2019, pp. 25-28).

No aniversario da Resolución 1325 do Consello de Seguridade de Nacións Unidas, México foi electo o 17 de xuño de 2020 nun asento non permanente do Consello de Seguridade da ONU para o período 2021-2022, desde onde ten ao seu alcance aplicar a PEF. Na súa política interna deseñou o primeiro Plan Nacional de Acción sobre Mulleres, Paz e Seguridade. Ademais, implantou o Programa Mulleres Construtoras de Paz.

A PEF no mundo dá un novo impulso á participación e escoita das voces das mulleres, nenas, e grupos vulnerables na construción da paz, a seguridade e a xustiza global. Esta participación e incorporación da perspectiva de xénero a partir da PEF non ha de entenderse en termos meramente utilitaristas ou esencialistas. Estes dous debates levan un longo percorrido nos debates da teoría feminista. A participación das mulleres non pode quedar supeditada ao cumprimento dun fin, a paz, senón á garantía efectiva do dereito das mulleres e nenas a unha vida libre de violencia, o seu dereito á seguridade e á liberdade. “Demasiado a miúdo tratouse ás mulleres como apoio para os fins doutros máis que como fins en si mesmos” (Nussbaum, 2002, p.33). De aquí deriva tamén o debate esencialista que se pode observar, por exemplo, entre o feminismo da igualdade e o feminismo da diferenza. Na perspectiva da ética do coidado (Gilligan, 1982), infírese que as mulleres cultivaron estes atributos como propiamente femininos, isto é o que a diferenza. Así, por exemplo, no caso de América Latina “as feministas divídense con respecto a se as mulleres poden ou non achegar pureza á vida política a través da súa esencia ou a súa experiencia como nais” (Mansbridge & Okin, 2020 [2007], p. 21). A reflexión sobre a ética

(22) Asemblea Xeral das Nacións Unidas. A / RES / 54/134 (7 de decembro de 2000). Día internacional para a eliminación da violencia contra a muller.

(23) Resolución do Consello de Seguridade das Nacións Unidas S / RES / 1325 (31 de outubro de 2000).

do coidado, no entanto, desde a perspectiva do feminismo non escapa do seu contexto. “Nun contexto patriarcal, o coidado é unha ética feminina. [...] Nun contexto democrático, o coidado é unha ética humana” (Gilligan, 2013, p. 50)⁽²⁴⁾. A ética do coidado é hoxe imprescindible para alcanzar unha sociedade global democrática, para velar pola humanidade.

7. Conclusión

A Política Exterior Feminista (PEF) de México incorpórase á axenda do feminismo global, xunto cos primeiros países democráticos que implantan a PEF, como Suecia, Noruega, Canadá, Francia, Reino Unido e España. Este é un avance significativo, aínda cando queda un longo percorrido para a incorporación do enfoque feminista nas relacións internacionais mexicanas, así como na transversalización da perspectiva de xénero nas institucións globais e a política exterior.

A constitucionalización do feminismo como principio normativo da política exterior mexicana é unha vía que se abre a partir da Política Exterior Feminista (PEF). A PEF de México aplica a transversalidade dos dereitos humanos, a perspectiva de xénero, a interseccionalidade e a visibilidade da achega das mulleres á política exterior e ás accións globais.

A análise da PEF mexicana, á luz da caixa de ferramentas feminista sueca 4R (*rights, reallocation, representation, reality check/research*), permite identificar as debilidades da política nacional en igualdade de xénero, e tamén as oportunidades de transformación que se abren coa acción exterior a través da Política Exterior Feminista. En canto ás dúas primeiras ferramentas, dereitos (*rights*) e recursos (*reallocation*), é imprescindible reforzar as partidas orzamentarias destinadas a políticas públicas de igualdade de mulleres e nenas. A asignación de recursos económicos é crucial nas políticas públicas de prevención, sanción, reparación e, en definitiva, erradicación da violencia e discriminación contra as mulleres e nenas. Unha vida libre de violencia e discriminación é unha esixencia básica de todo sistema democrático. A análise da PEF mexicana mostra que, aínda cando hai avances institucionais e normativos relevantes, os dereitos (*rights*) e recursos (*reallocation*) precisan dun fortalecemento da perspectiva feminista na política nacional mexicana.

A terceira ferramenta, representación (*representation*), ten un marcado protagonismo na PEF mexicana. A paridade na estrutura e organización da Secretaría de Relacións Exteriores é tan necesaria como coherente coa esencia dunha PEF. Por iso é polo que a acción exterior no contexto mexicano comeza coa representación paritaria dunha das institucións clave para pór en marcha a PEF. O percorrido da PEF mexicana, con todo, ha de fortalecer e integrar todas as ferramentas da caixa feminista 4R.

A PEF mexicana ten na axenda global multilateral unha oportunidade para a materialización e fortalecemento de políticas feministas. É de destacar positivamente a iniciativa Spotlight que, ademais, aplica a cuarta ferramenta, realidade-contexto (*reality check/research*), coa participación das mulleres e nenas a través das marchas exploratorias das contornas urbanas

(24) "A ética dos coidados está apremando máis agora que hai máis de trinta anos, cando escribín sobre este tema por primeira vez. Vivimos nun mundo cada vez máis consciente da realidade da interdependencia e do prezo que leva o illamento" (Gilligan, 2013, p. 45).

nas que habitan. Esta acción concreta é un exemplo do impacto da PEF mexicana nas súas políticas públicas locais, neste caso, políticas de igualdade, urbanas e de seguridade. A acción local incardínase, así, na axenda global dos dereitos humanos (ODS e WPS).

A PEF de México, en definitiva, atópase nunha encrucillada. Por unha banda, promove a igualdade no marco normativo e institucional, mentres que, por outra banda, persiste a discriminación e exclusión das mulleres e nenas, así como a violencia machista e os feminicidios; sendo esta distancia entre norma e realidade tan abismal como opresora. Así, pois, a realidade xurídica é unha e a realidade sociolóxica é outra ben distinta. En síntese, México a través da súa PEF busca que as súas políticas nacionais incorporen de forma efectiva o feminismo como a vía para transformar a realidade de discriminación e violencia que sofren as mulleres e nenas. A garantía efectiva dos dereitos humanos das mulleres e nenas é o reto da PEF mexicana.

Bibliografía

- AGGESTAM, K. e BERGMAN-ROSAMOND, A. (2016). Swedish Feminist Foreign Policy in the Making: Ethics, Politics, and Gender. *Ethics & International Affairs*, 30(3), pp. 323-334.
- AGGESTAM, K. e TRUE, J. (2020) Gendering Foreign Policy: A Comparative Framework for Analysis. *Foreign Policy Analysis*, 16, pp. 143-162. doi: 10.1093/fpa/orz026
- AGGESTAM, K., BERGMAN-ROSAMOND, A. e KRONSELL, A. (2019). Theorising feminist foreign policy. *International Relations*, 33(1), pp. 23-39. doi: 10.1177/0047117818811892
- ÁLVAREZ, P. (26 de marzo de 2021). Hacer política exterior feminista no es solo nombrar más embajadoras. *El País*, p. 26.
- Asemblea Xeral das Nacións Unidas. A/RES/54/134 (7 de decembro de 2000). Día Internacional de la Eliminación de la Violencia contra la Mujer.
- BALAGUER, M. (2005). *Mujer y Constitución. La construcción jurídica del género*. Cátedra.
- CASTRO, F. (22 de octubre de 2020). La Sociedad Civil y los movimientos feministas en la construcción de una Política Exterior Feminista en México. *Blog de Egresadxs Perspectivas sobre temas de Relaciones Internacionales, Centro de Relaciones Internacionales FCPyS-UNAM*. Obtenido de: <https://investigacion-cri.medium.com/la-sociedad-civil-y-los-movimientos-feministas-en-la-construcci%C3%B3n-de-una-pol%C3%ADtica-exterior-f7857d46afc7>
- CEDAW. (2018). *México ante la CEDAW*. ONU Mujeres México. Obtido de <https://www.onu.org.mx/wp-content/uploads/2019/04/MEXICO-ANTE-LA-CEDAW-2018-web.pdf>
- Consello de Seguridade das Nacións Unidas. Resolución S/RES/1325 (31 de outubro de 2000).

- Consello de Seguridade das Nacións Unidas. Resolución S/RES/2565 (26 de febreiro de 2021).
- COSTA, M. (2016). *Feminismos jurídicos*. Didot.
- Decreto polo que se reforman os artigos 2, 4, 35, 41, 52, 53, 56, 94 e 115 da Constitución Política dos Estados Unidos Mexicanos, en materia de paridade entre xéneros. *Diario Oficial de la Federación*, 6 de xuño de 2019. Obtido de https://dof.gob.mx/nota_detalle.php?codigo=5562178&fecha=06/06/2019
- DELGADO, M. (2020). A política exterior feminista de México y la agenda de la sostenibilidad 2030. *Revista Mexicana de Política Exterior*, 118, 131-138.
- ESQUIVEL, I. (11 de diciembre de 2020). La legitimidad social de la Política Exterior Feminista en México. *Blog de Egresadxs Perspectivas sobre temas de Relaciones Internacionales, Centro de Relaciones Internacionales FCPyS-UNAM*. Obtenido de <https://investigacion-cri.medium.com/la-legitimidad-social-de-la-pol%C3%ADtica-exterior-feminista-en-m%C3%A9xico-278e7915eb5c>
- Evento *A política exterior feminista de México: trabajando globalmente por la igualdad de género*. Discurso de Alicia Bárcena, Secretaria Ejecutiva de la CEPAL, de 28 de xaneiro de 2020. Obtido de <https://www.cepal.org/es/discursos/evento-la-politica-exterior-feminista-mexico-trabajando-globalmente-la-igualdad-genero>
- GILLIGAN, C. (1982). *In a different voice: psychological theory and women's development*. Harvard University Press.
- GILLIGAN, C. (2013). *La ética del cuidado*. Cuadernos de la Fundació Victor Grífols i Lucas.
- GÓMEZ, I. (2017). *Una Constituyente feminista. ¿Cómo reformar la Constitución con perspectiva de género?* Marcial Pons.
- MACKINNON, C. (1989). *Toward a Feminist Theory of the State*. Harvard University Press.
- MANSBRIDGE, J. e OKIN, S. (2020 [2007]). *Feminismo. Breve introducción a una ideología política*. Página indómita.
- MARTIN, M. (2018) Producing Participants: Gender, Race, Class, and Women, Peace and Security. *Global Society*, 32(4), pp. 395-414. doi:10.1080/13600826.2017.1380610
- MARTÍNEZ, M. (2020). Feminismo. En J. Antón y X. Torrens (Eds.), *Ideologías y movimientos políticos contemporáneos* (pp. 707-725). Tecnos.
- MELÉNDEZ, C. (22 de Enero de 2021). ¿Qué ha sido de la “Política Exterior Feminista”? *Animal Político*. Obtido de <https://www.animalpolitico.com/la-dignidad-en-nuestras-manos/que-ha-sido-de-la-politica-exterior-feminista/>
- MILLET, K. (2019 [1970]). *Política Sexual*. Cátedra.
- Ministerio de Asuntos Exteriores de Suecia. (2019). Manual Política Exterior Feminista Suecia. *Gobierno de Suecia*. Obtido de <https://www.government.se/492c36/contentassets/fc115607a4ad4bca913cd8d11c2339dc/handbook---swedens-feminist-foreign-policy---spanish.pdf>
- NORDBERG, J. (15 de Abril de 2015). Who's Afraid of a Feminist Foreign Policy? *The New Yorker*. Obtenido de <https://www.newyorker.com/news/news-desk/swedens-feminist-foreign-minister>

- NUSSBAUM, M. (2002). *Las mujeres y el desarrollo humano*. Herder.
- NUSSBAUM, M. (2019). *La monarquía del miedo. Una mirada filosófica a la crisis política actual*. Paidós.
- NUSSBAUM, M. (2020). *La tradición cosmopolita. Un noble e imperfecto ideal*. Barcelona: Paidós.
- OAS, R. (2020). What is feminist foreign policy? *Center for Family & Human Rights*. Obtenido de <https://c-fam.org/definitions/what-is-feminist-foreign-policy/>
- Programa Sectorial de Relaciones Exteriores 2020-2024. *Diario Oficial da Federación*, 2 de xullo de 2020. Obtido de https://www.dof.gob.mx/nota_detalle.php?codigo=5596023&fecha=02/07/2020
- PULEO, A. (2020). *Ser feministas. Pensamiento y acción*. Cátedra.
- Rabasa, E. (2005). La política exterior de México en sus Constituciones. En E. Rabasa (Coord.), *Los siete principios básicos de la política exterior de México* (pp. 3-24). Universidad Nacional Autónoma de México.
- SCHEYER, V. e KUMSKOVA, M. (2019). Feminist Foreign Policy. *Journal of International Affairs*, 72, 2, pp. 57-76.
- Secretaría de Relaciones Exteriores. (2016). *México Global. Intereses y principios de política exterior*. IJ-UNAM.
- Secretaría de Relaciones Exteriores (28 de setembro de 2019). Mensaxe do chanceler Marcelo Ebrard Casaubon no marco da 74 Asemblea Xeral da ONU. *Goberno de México*. Obtenido de <https://www.gob.mx/sre/documentos/mensaje-del-canciller-marcelo-ebnard-casaubon-en-el-marco-de-la-74-asamblea-general-de-la-onu?state=published>
- Secretaría de Relaciones Exteriores (9 de xaneiro de 2020). Comunicado número 015. México anuncia a adopción da súa Política Exterior Feminista. *Goberno de México*. Obtido de <https://www.gob.mx/sre/prensa/mexico-anuncia-la-adopcion-de-su-politica-exterior-feminista>
- Secretaría de Relaciones Exteriores. (s/d). Presentación do Manual de Principios de Política Exterior Feminista. *Goberno de México*. Obtido de https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/576095/Presentacion_n_PEF_baja.pdf
- THOMPSON, L.; CLEMENT, R. (2019). Defining Feminist Foreign Policy. *Washington, DC: International Center for Research on Women*. Obtenido de https://www.icrw.org/wp-content/uploads/2019/04/ICRW_DefiningFeministForeignPolicy_Brief_Revised_v5_WebReady.pdf
- THOMSON, J. (2020). What's Feminist about Feminist Foreign Policy? Sweden's and Canada's Foreign Policy Agendas, *International Studies Perspectives*, 21, 4, 424-437, <https://doi-org.sire.ub.edu/10.1093/isp/ekz032>
- VALCÁRCEL, A. (1994). *Sexo y filosofía. Sobre mujer y poder*. Anthropos.
- VALCÁRCEL, A. (2019 [2008]). *Feminismo en el mundo global*. Cátedra.
- VALCÁRCEL, A. (2019). *Ahora, Feminismo*. Cátedra.